

TÁJÉKOZÓDÁS

Gábrity Molnár Irén

A JUGOSZLÁV LAKOSOK KÜLFÖLDRE TÁVOZÁSÁNAK SZOCIOLÓGIAI VETÜLETE

Bevezető áttekintés

A jugoszláv lakosok külföldre távozása már három évtizede tart. Ennek első hulláma, illetve a fejlett tőkés országokban való ideiglenes munkavállalás 1965 után kezdődött, a társadalmi-gazdasági reformfolyamat megindulását követően. Az állam a határok megnyitásával, új gazdasági és rendszerbeli intézkedésekkel kívánta megoldani az agrárlakosság túlnépesedésének, a munkanélküliségnek és a szakképzetlen munkaerőnek a problémáját. Már a hetvenes években számos külföldön dolgozó vendégmunkás áldozatává vált a kapitalista országokban mutatkozó energetikai és gazdasági válságnak. A nyolcvanas évek elejére a szakképzett munkaerő és a szakemberek elvándorlása a jellemző. Az áramlás iránya a nyugat- és közép-európai országok (NSZK, Ausztria és Franciaország). A nyolcvanas évek végéig ennek az elvándorlásnak anyagi okai voltak, tehát gazdasági migrációról volt szó. Most, a kilencvenes években változnak a távozás motívumai: politikai és pszichológiai okai is vannak, a háború és a katonai mozgósítás veszélye, az erőszakos kiköltöztetések új dimenziót adnak a jugoszlávok kivándorlásának. A távozás tömeges méretű, fiatal szakemberek, egész családok mennek el azokba az országokba, amelyek hajlandóak menekültként vagy politikai, illetve gazdasági bevándorlóként befogadni őket (Kanada, Ausztrália, Németország, Magyarország stb.). Munkámban rámutatok a gazdasági migráció jellemzőire, dimenzióira, a távozás motívumaira, az új környezetbe való beilleszkedés mértékére. Kutatásomat a jövőben az emigránsokkal (elsősorban fiatal szakemberek) és a kilencvenes években a Jugoszláv SZK-ba visszatértekkel folytatott interjúk és ankétlapok feldolgozásával folytatom.

Ha migráción egyének, családok, illetve nagyobb csoportok addigi tartózkodási helyének bármiféle elhagyása és más helyen való tartós letelepülése érten-

dő, akkor leszögezhetjük, hogy a jugoszláv¹ lakosság külföldre költözése három évtizede folyamatos.

A jugoszlávok tömeges külföldi munkavállalása szociális, gazdasági, morális, politikai és kulturális okokkal magyarázható. A nagymértékű migráció számos, eddig tisztázatlan kérdést vet fel: melyek a szülőföld elhagyásának okai és motívumai? Milyen következményei vannak a munkaképes korú lakosság elköltözésének? Milyen lehetőségek vannak az új környezetbe való asszimilálódásra? Az emigránsok mennyire hajlamosak életmódváltoztatásra az új környezetben? Milyen ellenhatása van a tömeges távozásnak és esetleges visszatérésnek?

A második világháború után Jugoszláviából átlagos mértékben távoztak azok, akik nem értettek egyet az új, kommunista rezsimmel. Akik a szülőföld elhagyása mellett döntöttek, többségükben az országhatárokon belül változtatnak helyet. A természetes népszaporulat az egyes, különösen a gazdaságilag fejletlen területeken túlnépesedést – főképp mezőgazdasági túlnépesedést – eredményezett. Az ország gazdasági állapota, a technológiai fejlettség foka miatt nem volt mód a munkahely iránti intenzív igény kielégítésére. A munkanélküliséget növelte a mezőgazdaság leépítése, amikor a társadalmi termékszerkezetben és a nemzeti jövedelemben jelentősen nőtt a gyáripari termelés. Valóságos népvándorlás indult a falvakból a városokba, a mezőgazdaságból más tevékenységi ágazatokba, a fejletlen déli vidékekről a fejlettebb északi területekre. Ezt alátámasztja a mezőgazdasági lakosság csökkenése az össznépességen belül: 1938-ban 75 százalékot jegyeztek fel, 1948-ban 67,2, 1971-ben 38,2, 1981-ben 19,9, 1988-ban pedig 16,3 százalékot. Elsősorban Szlovéniába, Horvátországba és a Vajdaságba költöztek át a legtömegesebben más területekről. 1961-ben kezdődött a lakosság folyamatos külföldre távozása, azóta egyre nő a hivatalos elnevezés szerint ideiglenesen külföldön munkát vállalók száma.

Kezdetben a lakosság gazdasági migrációja nem lelt társadalmi támogatásra, az akkori politikusok előszeretettel minősítették érdekes jelenségnek egy szocialista ország társadalmi fejlődésében. A szervezetlen és spontán kivándorlás megengedett, de váratlan volt. A pártdokumentumokban később a munkaerő más országoknak való „átengedéséről” beszélnek, amelyet az indokol, hogy elhárítsák a túlnépesedés és a munkaerőfelesleg kedvezőtlen következményeit. 1965 óta a gazdasági migráció szervezetten folyik, mégpedig az aktív lakosság mind tömegesebb távozása miatt, de abból a feltételezésből kiindulva is, hogy ezzel helyreállítják a kedvezőtlen gazdasági folyamatokat, szabályozzák a demográfiai nyomást, az országnak pedig haszna származhat a visszatérők devizájából. Az első migrációs hullám tehát közvetlenül az 1965-ös gazdasági reform bevezetése után indult meg. Az új gazdaságpolitika meghirdetett célja a gazdálkodás intenzívebbé tétele, a foglalkoztatottak improduktív munkájának megszüntetése, az állami tervek befolyásának csökkentése volt, többek között a piaci mércék bevezetése, valamint a hitel- és pénzügyi rendszer reformja révén. A nyugat-európai országok viszont éppen ebben az időszakban értek el viszonylag

magas gazdasági fellendülést, s nagy volt a kereslet a szakképzetlen, betanított és olcsó munkaerő iránt. A reformerök elképzelése szerint a szakképzetlenek, munkanélküliek távozásával csökken a mezőgazdasági túlnépesedés, javul a munka minősége és a külföldről visszatérő munkások révén enyhülnek az egyes régiók között a gazdasági fejlődés tekintetében mutatkozó aránytalanságok.

A gazdasági emigráció dimenziói

Hivatalos statisztikai adatok az emigránsok számáról, a külföldre távozás nyomán követéséről csak az 1971-es népszámlálás után jelennek meg². Egyes becslések szerint az 1964-es évben mintegy 100 ezer honpolgárunk volt külföldön (Vinski 1976). Az 1971-es összeíráskor 750 ezer emigránst tartottak számon, s ez 1973-ban már elérte az 1,1 milliót (Stanovnistvo... 1984: 141). Az 1973-as úgynevezett „első olajsokk” jelentős változást idéz elő a nyugat-európai országok gazdasági életében. Már a hetvenes évek közepén és végén bekövetkezik a recesszió időszaka, ami munkanélküliséghez vezet azokban a kapitalista országokban, amelyek eddig külföldi munkaerőt alkalmaztak. Ennek következtében az ideiglenesen külföldön dolgozók egy része visszatér hazájába.

Az 1981-es népszámlálás adatai szerint 874 966-an dolgoztak külföldön³. E számadat a külföldön munkát vállalók családtagjait is magában foglalja.⁴ A tömeges külföldre távozás a hatvanas években először a legfejlettebb köztársaságokban – Szlovéniában és Horvátországban – kezdődött, majd a többi köztársaságban, legkésőbb pedig Koszovó-Metohijában. Egyes adatok szerint 1968 és 1979 között a külföldön tartózkodók legnagyobb hányada Szerbiából távozott, mintegy egyharmada Szlovéniából és egytizede Koszovóból (Stanovnistvo... 1984). Ezzel szemben a hetvenes években a fejlettebb köztársaságokban kisebb volt a visszatérők aránya. Koszovóban a hatvanas évekhez viszonyítva tovább nőtt az emigránsok száma (mintegy a tízszeresére). A külföldi munkavállalás dinamikáját illusztrálja az az adat, amely szerint Szerbia területét 1970-ben két és félszer többen hagyták el, mint az előző évben. Az 1971-es, 1981-es és 1991-es adatokból az úgynevezett kis Jugoszláviára (Szerbia és Crna Gora) vonatkozó adatokat vetjük egybe. A külföldön tartózkodók száma mérsékelten, de folyamatosan növekszik, kivéve a legfejlettebb részt, a Vajdaságot, ahol 1991-ig a külföldi munkavállalók száma 33 957-re csökkent.

A kilencvenes években a háború közelsége és a háborús veszélyeztetettség következtében a volt Jugoszláv SZSZK területén a migráció nagymértékben megváltoztatta a lakosság nemzetiségi és szociális összetételét. A lakosság veszélyeztetettsége miatt tömeges és gyors menekültáradat indult meg az országon belül és külföldre is. Az egész népeket és etnikai csoportokat sújtó tragédiák miatt számtalan család kényszerült elhagyni szülőföldjét – talán mindörökre. A jugoszláv lakosság legújabb migrációjának alakulásáról még

nincsenek teljes képet adó, feldolgozott adatok. Az azonban tény, hogy az életkorra, nemre és iskolai végzettségre való tekintet nélkül a kivándorlás mellett döntöttek mindazok, akiknek nem volt más esélyük a túlélésre.

A külföldi munkavállalás motívumai

A jugoszláv lakosok három évtizede tartó emigrációjának motívumai sokfélék, és az egyes időszakokban részben változtak.

1) Mindenekelőtt meg kell említeni a hatvanas évek Jugoszláviájának – mint a keleti tömbhöz nem tartozó el nem kötelezett és rendhagyó szocialista országnak – földrajzi-politikai nyitottságát.

2) Fontos tényezőként hatott a külföldre távozókra a szegénység, tehát a létfenntartási gondok és a munkanélküliség.

3) A szakemberek külföldre távozását – az „agyelszívás” jelenségét – ösztönözte tudásuk, tehetségük kihasználatlansága, a tudományos kutatás kedvezőtlen helyzete az elégtelen befektetés miatt, az újítások, találmányok esetében az anyagi megbecsülés hiánya stb.

4) A szűk szociális-kulturális élet- és fejlődési tér lehetetlenné tette a korszerűbb életmód kialakítását, a munka és tudás piacának hiánya miatt nem volt lehetőség választásra az újabb alternatívák között.

5) A politikai emigránsok a kilencvenes évek elején jelentek meg, általában arra hivatkozva, hogy alapvető polgári jogukat érzik veszélyeztetve az adott néphez, nemzethez tartozásuk következtében. Természetesen a bolsevik szocializmus bukása után az egész társadalom változásokon megy át, a hatalmi rendszerváltás, a még nem bejáratódott többpártrendszer stb. politikai versengéshez, leszámolásokhoz vezet.

6) Végül nem feledkezhetünk meg a pszichológiai tényezőkről sem, a háborútól, a mozgósításoktól való félelemtől, továbbá a gazdasági zárlat okozta nyomasztó helyzetről, amelynek következtében Szerbia gazdasága sokáig nem fog talpra állni. Mindez a kilátástalanság, a tehetetlenség érzését váltja ki az emberek többségéből, különösen a fiatal szakemberekből, akik a legkönnyebben távoznak hazájukból.⁵ Ha az okok, amelyek miatt az egyén elhagyja az országot – az úgynevezett *push*-hatás –, harmonizálnak azokkal az indokokkal, amelyek miatt érdemes másik országba távozni – az úgynevezett *pull*-hatás –, akkor nyilvánvaló, hogy az emigrációnak nincs akadálya. Ha az egyén hazájában munkanélküli, és jó állásra és kereseti lehetőségre kap ajánlatot külföldön, nagy valószínűséggel a távozás mellett fog dönteni. Az a fiatal szakember, aki nem hisz abban, hogy gyorsan rendeződik a gazdasági és politikai helyzet a Balkánon, elhagyja a világnak ezt a részét, még mielőtt családot alapított volna, illetve megkísérelné tudása kamatoztatását ott, ahol nem látja munkája gyümölcsét.

A Szerbiát elhagyó emigránsok kevés kivételtől eltekintve európai országot választottak. 92 százalékuk Németországba, Ausztriába és Franciaországba vándorolt ki, s mindössze 7,2 százalékuk Európán kívüli országba. Ez nem mondható el viszont a Crna Gora-iakról és a macedónokról, akik mindig szívesen mentek ki rokonaikhoz és ismerőseikhez Ausztráliába és Amerikába. Ami az európai országokat illeti, az első helyen Németország áll (a hazájukat elhagyók közül Szerbiából 49,3 százalék, Boszniából és Hercegovinából 70, Horvátországból 70,1, Szlovéniából 62,2 százalék ide távozott) (Scara 1972: 14). A jugoszlávok számát tekintve a második helyzet – hagyományosan – Ausztria foglalja el, majd Franciaország, Svédország és Svájc következik a sorban; a távolabbi földrészek országai közül Ausztrália, az Amerikai Egyesült Államok és Kanada vezet. Érdemes megemlíteni, hogy legújabban, amikor az európai országokat elárasztották a menekültek és vendégmunkások, az emigránsok nemigen válogatnak, oda mennek, ahol befogadják őket: Kanadába, Új-Zélandra, vagy épp Dél-Amerikába.

A szerbiai gazdasági emigránsok

Az emigránsok lényeges tulajdonságai közül kiválasztjuk a legjellemzőbbeket. A migrációs hullám kezdetén (a hatvanas és hetvenes években) a kivándorlók adott jellemzők függvényében – életkor, nem, iskolai végzettség – maguk döntötték el, hogy külföldön vállalnak munkát, tehát mi kínáltuk az általában szakképzetlen vagy szakképzett munkaerőtöbbletet. Ma viszont az, hogy kívándorol-e, a befogadó ország igényeitől függ. Ma meghatározott szakképesítéssel rendelkező fiatal szakembereket keresnek, tehát tartós munkavállalásra éppen a tehetséges fiataloknak van esélyük. Azok, akik nem felelnek meg ezeknek a követelményeknek, menekült státuszt kérnek, s várják a megfelelő pillanatot, hogy visszatérhessenek hazájukba.

Az emigránsok nembeli megoszlását tekintve, jellemző az, hogy először a férfi távozik, esetleg később követi a feleség és a család, amikor ehhez megte-remtődnek a megélhetési feltételek. Érdekes, hogy Koszovóból – olyan hagyományosan patriarchális közösségből, amelyben a nő viszonylag zárt családi közösségben él – 1971-ben az emigránsok 95,3 százaléka férfi volt. A nyolcvanas években Szerbiát több nő hagyta el, mert a feleségek követik férjeiket, vagy pedig egyedül távoznak (kivételt képez ismét Koszovó tartomány).

1. táblázat

A családjukkal külföldön tartózkodó vendégmunkások száma

		Jugoszlávia	Crna Gora	Szerbia	Vajdaság	Koszovó-Metohija
ideiglenesen	1971	207 316	7829	199 487	60 545	24 361
külföldön	1981	239 756	9781	229 975	48 078	28 965
dolgozók	1991		12 988		33 957	
családjukkal	1971	33 123	3228	29 895	9948	1139
együtt	1981	87 533	9062	78 471	17 513	10 469
	1991		10 778		13 565	

Forrás: *Jugoszlávia statisztikai évkönyve*. Szövetségi Statisztikai Hivatal.
 Beograd 1994. 56. old.

Ami az életkort illeti, már említettük a fiatalok előnyét, amelyet szociológiai aspektusból nem kell külön megindokolni. Az új környezet szempontjából előnyt jelent a fiatalság, az újdonságok iránti fogékonyság, a kockázatok vállalásának készsége, valamint az, hogy nem terheli őket a gyermekeltartás felelőssége.

Szerbiában, sőt egész Jugoszláviában a gazdasági migráció főképp a fiatalokat érintette, ami az alábbi, Szerbiára vonatkozó 1971-es adatból is kitűnik: az ideiglenes munkavállalás céljából külföldön tartózkodók háromnegyede 40 év alatti. Különösen nagy a 20 és 24 év közötti fiatalok aránya (a Szerbiából kivándoroltak közel egynegyede) (Scara 1972: 14). Az európai országoknak az újonnan érkezettek iránti restriktív politikája következtében megnő a bevándorlók átlagéletkora. Ma, amikor ismét a fiatalok kelnek a legkönnyebben útra, megfigyelhetjük, hogy a külföldön élő idősebbek velük együtt megpróbálják elodáztatni a visszatérés időpontját, mert semmiképp sem felelnek meg számukra a hazánkban uralkodó gazdasági és politikai körülmények.

2. táblázat

Az 1965 óta külföldön dolgozók tartózkodási ideje

	Szerbia		Szerbia tartományok nélkül		Vajdaság		Koszovó-Metohija	
	fő	százalék	fő	százalék	fő	százalék	fő	százalék
összesen	69 092	100,0	54 329	100,0	9472	100,0	5291	100,0
1 év	15 718	22,7	13 259	24,4	1415	14,9	1044	19,7
2–5 év	32 923	47,7	25 472	46,9	4511	47,6	2940	55,6
6–9 év	12 938	18,7	9857	18,1	2416	22,7	935	17,7
10 évnél több	7513	10,9	5741	10,6	1400	14,8	372	7,0

Forrás: A Szerb Köztársaság Statisztikai Hivatalának dokumentációs anyaga 1981-ből.

Ami a külföldön dolgozók képzettségét jellemzi, ez többé nem a mi „kínálattunktól” függ, hanem főképp a külföldieket tervszerűen befogadó országban mutatkozó „kereslettől”. Mint már említettem, az emigrációs hullám kezdetén szakképzetlen munkaerőt kínáltunk fel, amely Közép-Európában talált elhelyezkedési lehetőséget. Ma elsősorban a meghatározott profilú szakemberek iránt mutatkozik kereslet (informatikai szakemberek, mérnökök, újítoók, programozók, mikrobiológusok, a tudományok doktorai, egészségügyi szakemberek, művészek stb.) – lehetőség szerint kezdőtökével, illetve eltartási garanciával. Az 1971-es adatokat elemezve azt mondhatom, hogy a külföldre távozók – az alacsonyabb szakképzettségükre vonatkozó megállapítások ellenére – képzetebbek az itthon maradottakhoz képest. A Szerbiából kivándoroltak mindössze kilenc százalékának nincs befejezett iskolai végzettsége (ezek 45 százaléka elkezdte, de nem fejezte be az általános iskolát). Ezzel szemben 21 százalék középiskolai végzettségű, két százalékuk magas szintű szakképzettséggel, illetve egyetemi végzettséggel rendelkezik (Scara 1972: 17). 1981-ben a kivándorlók átlagos képesítése már magasabb szintű, ugyanakkor az egész lakosság is iskolázottabb. Koszovót hagyja el a legkevesebb felsőfokú képzettségű szakember, ami érthető, hiszen otthon is kevesen vannak.

A külföldön élők gazdasági státuszukat tekintve három csoportba sorolhatók: aktívak, járandósággal rendelkezők és eltartottak. A külföldi munkavállalók teljesítménye, színvonala nagyon magas, hiszen főleg a szakismerettel rendelkező munkaképes korúak emigráltak. 1971-ben a vendégmunkások 86,3 százaléka volt aktív, munkaképes. A többiek: eltartott személyek, gyermekek, diákok, egyetemi hallgatók, háziasszonyok, munkaképtelenek (a Szerbiát elhagyók) (Scara 1972: 21). A külföldre távozók foglalkozás szerinti összetételét tekintve hosszú évekig a földművesek álltak az első helyen. Az utóbbi néhány évben ezek az adatok módosultak, mert kizárólag a befogadó ország számára szükséges szakemberek kaphatnak ideiglenes munkavállalási engedélyt, a menekültek nem.

Érdekes téma az értelmiségnek a kilencvenes évekre jellemző elvándorlása a volt szocialista országokból. A változások korát élő egykori szocialista országoknak különösen sok gondot okoz, hogy a gazdasági és politikai nyomás miatt eltávoznak a nagy nehézségek árán iskolázott szakemberek. Az első helyen Oroszország, közvetlenül mögötte pedig Jugoszlávia áll. Sajnos nem szakembercseréről vagy ideiglenes munkavállalásról van szó, hanem általában az ország elhagyása után hosszabb tartamú külföldi tartozzkodásról. Természetesen a kárvallott országok veszteségként könyvelik el az iskoláztatás költségeit, viszont azok az országok, amelyek a szakemberek kész tudását felhasználják, kiváltságos helyzetben vannak. A nyugati országok munkaerőpiacán 1991-ben (a jugoszláv háború kezdete) egyedül Jugoszláviából mintegy 435 ezer személy jelent meg. Az egyesült Németországban a munkát keresők számát tekintve talán csak a lengyelek előzik meg őket (Grecié 1993).

Szerbiában az 1993-as hiperinfláció után sokan aggódni kezdtek a szakemberek külföldre távozása miatt. A Nemzetközi Politikai Gazdasági Intézet adatokat tett közzé a fiatal tehetségek kivándorlásáról.⁶ Jugoszláviát 1990 és 1993 között 719 magiszter és tudományok doktora hagyta el, ami az ez idő alatt külföldre távozók 67 százaléka. Egyébként a jugoszláviai háború kezdetén mintegy 200 ezer fiatal szakember hagyta el az országot, akik a katonai kötelezettség, illetve a háborús veszély és etnikai tisztogatás elől menekültek el, vagy pedig egyszerűen azért, mert itthon nem látták biztosítottak az egzisztenciájukat. Az oklevelet szerzett fiatalok közül sokan itthon maradtak, de a nemzetközi gazdasági zárlat, a termelés pangása miatt áttérnek a kereskedelmi és szolgáltató ágazatba, sőt illegális munkával, feketézéssel is foglalkoznak a túlélés érdekében.

A gazdasági migráció hatásai

A jugoszláv lakosok gazdasági migrációja – az eddigi kibontakozási formájában – többrendbeli kárt okozott a társadalomnak és a gazdaságnak. A munkaerő-elvándorlás negatív következményeit taglalva először is megállapítható, hogy a kivándorlás nagy aránya feltétlenül károsan befolyásolta az ország normális demográfiai és gazdasági fejlődését. Beszédes adat 1971-ből, hogy Szerbia minden tizenkilencedik aktív lakosa elhagyta lakóhelyét, illetve minden száz foglalkoztatott közül nyolc. Az emigrációs területek nem a legfejletlenebb országrészek voltak. A statisztikai elemzések arra is rámutatnak, hogy nem a legsűrűbben lakott és legnehezebb életkörülményekkel jellemezhető területekről költöztek el. Kivándorlásra ösztönzött a munkanélküliség, a szociális-anyagi helyzettel való elégedetlenség, de nem mindig ez a tényező volt a döntő. A fenti állításokat alátámasztja, hogy Szerbia területén a legnagyobb mértékű kivándorlás a Vajdaságban volt, amely a legfejlettebb, északi része a köztársaságnak. A Vajdaságon belül a külföldre távozás tekintetében a legintenzívebb régió Dél-Bánát, amely viszonylag fejletlen, és Észak-Bácska, amely viszont gazdasági és kulturális szempontból is a legfejlettebb.

„Szűkebb Szerbia községeinek felében – azokban, amelyek a fejletlen területekről szóló köztársasági törvény szerint anyagi támogatást és ösztönzést kapnak – a lakóhelyüket elhagyók aránya 32 százalékkal alacsonyabb, mint a fejlettebb régiókban. Az olyan kifejezetten fejletlen községekben, mint például Sjenica, Bujanovar, Razanj, Beia Palanka, a kivándorlás nem éri el az 1 százalékot” (Scara 1972: 27).

Azokban a községekben, ahol magas az emigráció aránya, a lakosságot érzékenyen érinti a fiatal férfi munkaerő távozása; 86 községben – Szerbia községeinek felében – 1961 és 1971 között lényegesen csökkent a lakosság. A demográfiai torzulás megfigyelhető a lakosság vitalitásának, a termékenység fokának

csökkenésében, továbbá abban, hogy kevesebb a házasságkötés és több a válás. A külföldön tartózkodók gyermekei rokonok vagy idősebb emberek felügyelete alatt nőnek fel, ennek következtében újból növekszik a fiatalkorú bűnözés.

Különösen kedvezőtlen jelenség az, hogy az ideiglenesen külföldön munkát vállalók képesítésének, szakképzettségének struktúrája jobb, mint az otthoni foglalkoztatottaké. Mára ez a kép még rosszabb, mivel a befogadó országokban nincs többé igény a szakképzetlen munkaerőre. A munkaerő-elvándorlás okozta közvetlen károk közül az egyik legjellegzetesebb az, amelyet a munkaerőnek az országból való eltávozása okoz, hogy az egész társadalom számára anyagi veszteséget jelentenek a kivándorolt szakemberek képzésére fordított eszközök, hiszen tudásukat más országokban kamatoztatják, vagyis ezek az országok beruházás nélkül jutnak képzett szakemberekhez. Ugyanakkor az emberi és pénzületi veszteséget elszenvedő országban romlik a gazdasági fejlődés üteme és minősége, így az az ország, ahonnan nagy számban emigrálnak, nagyban függ a külföldi tőkebefektetéstől, amelyet az elvesztett munkaerő pótlására fordítanak. A termelékenység csökkenésével kisebb lesz a munkaerő-versengés is, mivel az eltávozott jó munkaerő helyét az alacsonyabb képzettségű munkanélküliek foglalják el. Egyébként a gyors életmódváltoztatás – például a kivándorlás esetében – hatással van az emberek személyes és családi életére. Amikor megöregszenek, kifáradnak, viszonylag alacsony nyugdíjjal térnek vissza külföldről. Természetesen vannak sikeres, fiatal, vállalkozó szellemű emberek, akik nem kívánnak aktív éveik alatt mindvégig külföldön dolgozni. Arra törekszenek, hogy hazájukba visszatérve tőkéjüket ingatlanok építésébe vagy valamilyen új vállalkozásba fektessék. Ez a tőke jól jönne, de a kilencvenes években senki sem akar befektetni a háború által veszélyeztetett területeken, hanem külföldön marad mindaddig, amíg otthon nem rendeződik a helyzet. A nemhivatalos adatok arról vallanak, hogy állampolgáraink befektettek Ausztriában, Németországban, Olaszországban, Cipruson és Magyarországon, mert – s ez a szerző szubjektív megítélése – így biztonságban látják felhalmozott tőkéjüket.

Integrálódás az új környezetbe

Ha azoknak a külföldön élőknek a helyzetét és magatartását vizsgáljuk, akik idővel vissza kívánnak térni hazájukba, egymásnak ellentmondó nézetekkel találkozhatunk. Egyesek szerint ők annak az országnak a munkásosztályához tartoznak, ahol dolgoznak, míg mások szerint a vendégmunkások a saját nemzeti munkásosztályuk részét képezik. Szerintem az igazság valahol a két tézis között van. Tehát, ha valaki térben és időben távol kerül a saját valamikori munkakörnyezetétől, mind kevésbé kötődik azokhoz az élet- és munkaszokásokhoz, amelyeket elhagyott. Ha könnyebben át akarják hidalni a beilleszkedés folyamatát, arra kell törekedniük, hogy mind jobban azonosuljanak az új felfogások-

kal, élet- és munkaszokásokkal. Hogy megvalósítsák külföldre távozásuk céljait, a legracionálisabb életvitelre törekcsenek, maximálisan igyekeznek saját képességeikhez mértén dolgozni és pénzt keresni. Csaknem elkerülhetetlenül bekapcsolódnak a munkaadó ország szakszervezeti mozgalmába. Természetesen a befogadó országban élő hazai és a külföldről érkezett munkavállalók közötti különbségek – kulturális, ideológiai, értékbeli és történelmi-generációs eltérések – szembeötlőek (Tanic 1972). Ezzel összefüggésben a hazai és „jövővény” munkavállalók közötti kommunikációs nehézségeknek nemcsak nyelvi okai vannak (ezek viszonylag könnyen áthidalhatók); nem kisebb gondot okoznak az életfelfogásbeli különbségek, a más értékrendszerhez való alkalmazkodás. A bevándorlók legtöbbször faluról vagy kulturálisan és gazdaságilag fejletlen környezetből származnak. Természetesen a vendégmunkások többsége a külföldön tartózkodást csak ideiglenesnek tekinti, és nem tesz különösebb erőfeszítéseket az új szociális és kulturális szokások elsajátítására. Végso soron a gazdasági okok miatt külföldre távozóok a munkaadó országban több hátrányos megkülönböztetésnek vannak kitéve, mert nem fogadják el őket az ottani munkásosztály szerves részeként. Sőt az idegenek és a hazaiak a munkaerőpiacon konkurenciát jelentenek egymásnak. Az ellentétek kiéleződnek, amikor a helybeli dolgozók sztrájkolni akarnak, s erre a külföldieket nem tudják rávenni, akik így potenciális sztrájktrörök lehetnek. Az idegen arra is hajlandó, hogy rosszabb munkakörülmények között dolgozzon, a kényszerűség mellett azért is, mert ezt otthon megszokta, ha egyáltalán volt munkaviszonya. Az alacsonyabb szakképzettséget igénylő munkának – ha ráadásul hiányos nyelvismeréttel is párosul – természetesen alacsonyabb a bére, s a munkaadók nemigen méltányolják a külföldi bér munkás igyekezetét.

A beilleszkedési nehézségek miatt a külföldiek helybeli kollegáiktól elkülönülve élnek. Egyes városnegyedek a tömeges bevándorlás nyomán török, lengyel, illetve jugoszláv kerületekké válnak; klubok, iskolák nyílnak a vendégmunkások gyermekeinek. A munka- és lakáskörülmények a bevándorló anyagi helyzetétől függenek. Mivel általában kezdőtőke nélkül érkeznek, egymás segítségére vannak utalva. Lakóhelyi és kulturális elszigetelődésük előbb-utóbb gettósodáshoz vezet. Igyekeznek megőrizni a nemzeti és kulturális identitásukat.

Másrészt viszont kialakul egy viszonylag sikeres kulturális és szociális kommunikáció is a hazai és külföldi munkások között. Erre elsősorban a fiatal, jól képzett szakembereknek van esélyük, korszerű életszemléletük révén és mert nagyobb a készségük a változásokhoz való alkalmazkodásra. A kulturális téren fejlett csoportok tudatosan elfogadják az új magatartási elveket, és csak a legszükségesebb otthoni szokásaikat őrzik meg. Az ünnepekre hazaérkező ideiglenes külföldi munkavállalók körében végzett felmérések rámutatnak arra, hogy a munkások az új környezetben nagyon fegyelmezetten dolgoznak, tudatában vannak a saját osztálybeli, szociális helyzetüknek, és kevesebbet lázonganak,

mint itthon. A magasabb szakképzettségűek és a városi környezetből származók könnyebben elfogadják az új körülményeket, de távol tartják magukat a befogadó ország politikai és intézményes életétől. Gazdasági kényszerből vállaltak külföldön munkát, tehát az elhelyezkedésen kívül más kiváltságokat nem igényelnek. Ha valamire, akkor általában a magasabb jövedelemre, a jobb munka- és lakáskörülményekre vágnak. Az idegenek konfliktusba kerülhetnek a hatalommal és az állami bürokráciával, főképp a tartózkodási engedély és a munkavállalási engedély meghosszabbítása során. A konfliktus meglehetősen ritka jelenség, mert a bevándorlók tudatában vannak annak, hogy ha a helyi munkásokkal azonos jogokat és feltételeket követelnek, ezzel veszélyeztetik ott tartózkodásukat. A konformisták egy másik, kisebb csoportja, akik bármiféle munkafeltételekkel beérték, boldogok, hogy egyáltalán van munkájuk és jövedelmük, és ezzel tudomásul vették, hogy sorsuk a munkaadójuk kezében van. A vendégmunkások legnagyobb része a harmadik magatartási csoportba tartozik: ők a csüggedésre hajlamosak. Mélységesen elégedetlenek helyzetükkal, mégis megadták magukat, s nem reménykednek abban, hogy státuszuk valaha is megváltozik. Meggyőződésük szerint csakis azért vannak ott, mert mint idegenek rá vannak kényszerítve, hogy mindent elfogadjanak az adott országban. Ha elégedetlenségük kritikus szakaszba jut, munkaadót változtatnak, vagy a hazatérést latolgatják. A falusi környezetből származó idősebb személyek hajlamosak erre a csüggedt magatartásra.

Mint a fentiekből kiderül, a kivándorlás sokféle elemből összetevődő hatással van a személyes, családi és társadalmi életre. Feltesszük a magától értetődő kérdést: mikor leszünk képesek arra, hogy rendezzük Jugoszlávia gazdasági, szociális körülményeit, legalább olyan mértékben, hogy megfelelő munka- és elhelyezkedési feltételeket teremtsünk, és az otthoni életfeltételek elviselhetőbbek legyenek. Hogy fiatal szakemberek ne kényszerüljenek – esetleg örökre – elhagyni hazájukat.

Jegyzetek

¹ Jugoszlávia földrajzi-politikai fogalmán ebben a tanulmányban az 1945–1991 között fennállt Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság területe értendő. A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság elnevezés alatt a mostani „kis” Jugoszláviát értjük, Szerbia és Crna Gora szövetségét jelöli.

² A jugoszláv lakosság statisztikai összeírását majdnem minden tíz évben elvégezték: 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991 (a legutóbbi már nem teljes). 1971-től a statisztikai adatok között található a következő kategória: „ideiglenesen külföldön munkát vállaló jugoszláv polgárok száma”.

³ JSÉ 1986: 466. Egyébként 1981-ben Jugoszlávia lakosainak száma 22 424 711 fő volt.

- ⁴ Még a hivatalos adatok hitelessége is vitatható, ugyanis az 1971-ben külföldön tartózkodók 31 százalékat nem regisztrálták az 1981-es összeíráskor. Ők nem jöttek haza, de nem jelentkeztek be jugoszláv állampolgároknak sem. Egy részük elhunyt, mások új állampolgárságot vettek fel, de vannak „eltűntek” is.
- ⁵ A legújabb indítékokat a külföldre távozáskor főleg interjúk alapján regisztráljuk, de ezeknek az adatoknak a feldolgozása és közreadása nehézségekbe ütközik, hiszen a jelenlegi politikai helyzet Jugoszláviában fölöttebb zavaros.
- ⁶ A nemzetközi politikai és gazdasági kapcsolatokkal foglalkozó intézmény kérdőívet juttatott el a tudományos intézetekhez, egyetemekhez, iskolákhoz. 1994 januárjában a felkért intézmények 38 százaléka küldi el adatait. Mégis, azt állítják, hogy 1993-ban (hiperinflációs év) 600 híres szakember elhagyta az országot. Az *Ekonomika politika* 1994. november 7-ei száma szerint a „Mihajlo Pupin” belgrádi intézetet 86 magas szinten képzett szakember hagyta el, az „Energo-projekt”-től 50-en távoztak, a zemini Fizikai Intézetből 40-en. A Szövetségi Honvédelmi Minisztériumból 40-en mentek el, a belgrádi Orvosi Karról pedig 16 doktor. A jó hírnek örvendő belgrádi Elektromérnöki Karról majdnem egy egész egyetemista évfolyam „eltűnt”, ahol egyébként megszokták, hogy a végzősök 25 százaléka a diploma megszerzése után rögtön külföldre megy. Hihetetlen nagy azoknak a középiskolásoknak a száma, akik külföldön folytatják tanulmányaikat, már középiskolai szinten, hogy könnyebben folytathassák az egyetemi tanulmányaikat, vagy munkát vállaljanak ott. Így például, két év alatt a belgrádi V. gimnáziumból és matematikai-műszaki középiskolából 172 diák távozott külföldre. Észak-Bácskában a magyar ajkú középiskolások többnyire Magyarországon próbálkoznak tanulmányaik folytatásával.

Hivatkozások

- Greci, Vladimir 1993. Mass migration from Eastern Europe: a Challenge to the West? In: *The new Geography of European Migrations*. London-New York, 135–151.
- JSE 1986. *Jugoszláv Statisztikai Évkönyv 1986*. Beograd: Szövetségi Statisztikai Intézet
- Mihic, Z. 1994. Seoba mozgoiva (Agy-elfolyás). *Ekonomika politika*, november 7, 15–16.
- Petrovic, Ruza 1973. *Demografski razvitak Vojvodine* (Vajdaság demográfiai fejlődése). Novi Sad: Centar za politicke studije i drustveno politicko obrazovanje
- Stanovnistvo... 1984. *Stanovnistvo i domacinstva SR Srbije prema popisu 1981*. (Szerbia lakossága és háztartásai az 1981-es összeírás alapján). Beograd: Szerb Köztársaság Statisztikai Intézete, Demográfiai Kutató Központ
- Skara, Ljubica 1972. *Ekonomika emigracija stanovnistva kao negativan fenomen drustvenog i privrednog razvoja Srbije* (A lakosság gazdasági emigrációja mint Szerbia társadalmi-gazdasági fejlődésének negatív jelensége). Beograd: *Sociologija*, (XIV) 1, 5–33.
- Tanic, Zivan 1972. *Ekonomske emigracije: klasno odredjenje i svest* (Gazdasági emigráció mint osztálymeghatározó és tudat). Beograd: *Sociologija*, (XIV) 3, 441–461 oldal.
- Vajdaság 1987. *Vajdaság SZAT Statisztikai évkönyve, 1986*. Novi Sad: Törtományi Statisztikai Intézet
- Vinski, I. 1976. *Zaposenost Jugoslovena u inpmemstvu* (A jugoszlávok munkavállalása külföldön). Zagreb: *Ekonomski pregled*, 11–12.